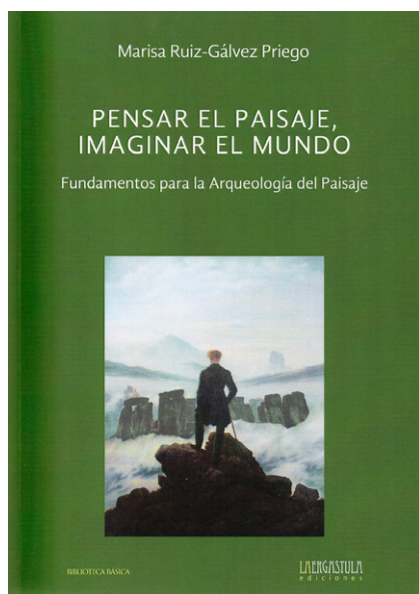

Ruiz-Gálvez Priego, M. (2024). *Pensar el paisaje, imaginar el mundo. Fundamentos para la Arqueología del Paisaje*. La Ergástula ediciones, Biblioteca básica. Madrid. 165 pàgines. ISBN 978-84-19726-12-4.

Marisa Ruiz-Gálvez es posiciona clarament en el pròleg d'aquesta obra per l'enfocament postprocessual, evident ja des del mateix títol de l'obra. Així mateix, avisa el lector que no vol escriure un llibre sobre els aspectes metodològics de l'arqueologia del paisatge sinó, més aviat, sobre els contextuals, i que el que pretén és oferir una guia o un manual sobre els fonaments teòrics de l'arqueologia del paisatge, que és el resultat de la seva reflexió i aprofundiment en el tema, no solament en el curs de la seva dilatada dedicació a l'arqueologia, sinó també de la seva activitat docent en el camp de què tracta el llibre.

Des del nostre punt de vista, no és un manual a l'ús perquè és escassament descriptiu, i no pretén anar desgranant tots els possibles temes, sinó, més aviat, mira d'oferir una visió conceptual de caire personal i fonamentada en una llarga praxi i una també llarga reflexió. L'arqueologia del paisatge i l'arqueologia espacial compten amb una història d'aproximadament tres quarts de segle. La seva rellevància ha anat creixent en intensitat, de manera que, avui, les publicacions de diversa índole dedicades al tema constitueixen un corpus que quasi podríem qualificar d'ingent i que l'autora sintetitza en una bibliografia de quasi tres-cents títols. Aquesta constitueix una part important de l'obra i és una destil·lació de la seva pròpia reflexió, a què ja hem fet al·lusió. És a dir, lluny de ser un aparell bibliogràfic compilador, és

una bibliografia intencionada i, en alguns aspectes puntuals, poc canònica, cosa que no dic amb desaprovació, sinó ben al contrari.

Es tracta d'una obra que compleix amb els seus objectius amb escreix. No tinc cap dubte de la seva utilitat com a guia o manual, que és el que la mateixa Marisa Ruiz-Gálvez es proposa com a objectiu, però és que, a més, resulta un compendi útil per a qualsevol persona interessada en la prehistòria i té el valor afegit d'incisives observacions i reflexions de l'autora. D'altra banda, s'expressa en un llenguatge planer, lluny de les expressions críptiques tan freqüents en qui no té gran cosa a dir, ben redactat i de lectura molt plaent, com hauria de correspondre a qualsevol obra d'aquesta mena. Sens dubte, el perfil de l'autora, més enllà dels seus més que provats coneixements arqueològics, és el d'una persona culta —qualcom cada cop més infreqüent entre especialistes—, la qual cosa li permet fer-nos viatjar agradablement en companyia no solament de tants especialistes (arqueòlegs, antropòlegs i altres), complidament referits en l'esmentada bibliografia final, sinó també de personatges com Lorenz, sant Agustí, Cézanne (i la seva Sainte Victoire), Turner, Sant Francesc d'Assís i tants d'altres. Un veritable plaer. Malauradament, els arqueòlegs no ens dediquem tan sovint com fora aconsellable a escriure textos d'aquest tipus. No són fàcils: destil·lar un coneixement profund de manera seriosa i a la vegada planera no està a l'abast de tothom. I potser també, per què no dir-ho, perquè aquest tipus d'obres no sempre tenen la valoració acadèmica que mereixen.

El llibre està estructurat en quatre grans capítols (1. En los orígenes de la Arqueología del Paisaje, 2. ¿Todos los grupos humanos tienen paisaje?, 3. ¿Cómo percibe el paisaje el sedentario y cómo el que se mueve?, 4. El paisaje del campesino medieval) i un breu resum a manera de conclusions. En el primer, l'autora fa un repàs a la història de l'arqueologia del paisatge des dels seus orígens i amb una èmfasi especial en els enfocaments processualistes i fenomenològics i, entre aquests últims, amb una especial atenció a Christopher Tilley i les crítiques més importants que ha rebut. Incorpora els conceptes de paisatge marí i paisatge celeste que, des dels anys vuitanta, s'han anat sumant a poc a poc a l'estudi de l'arqueologia del paisatge. S'acaba pronunciant per la reconciliació dels aspectes econòmics i de l'estudi dels assentaments, propis de l'arqueologia processual, amb els simbòlics, propis de l'arqueologia postprocessual, en la línia del que propugnà Andrew Sherratt al seu article del 1996 «'Settlement patterns' or 'landscape studies'? Reconciling Reason and Romance», segons ella mateixa declara.

En el segon capítol defineix el paisatge en arqueologia com una projecció en l'espai de la ma-

nera en què un grup humà ordena el món i hi estableix categories i situa la seva emergència en l'holocè. Seguint Woodburn, diferencia entre els caçadors recol·lectors que aquest autor anomena de retorn immediat (obtenen un fruit immediat i directe del seu treball amb una tecnologia simple i no emmagatzemen) i els de retorn ajornat (amb una tecnologia més complexa per obtenir i conservar aliments i reclamen el seu dret d'accés preferent a determinats recursos crítics). Es basa en diversos autors (especialment Casimir, Ingold i Bird-Davis) per proposar que l'aparició del paisatge estaria estretament lligada a la de la territorialitat i aquesta darrera, al seu torn, a la vinculació als avantpassats i a l'art visual, aspectes aquests que, si bé no són aliens als caçadors i recol·lectors, hi són escassament representats. Aquests últims, a més, es mouen en un univers on no hi ha una neta distinció entre humà i no humà. Solament els anomenats caçadors recol·lectors de retorn ajornat són altament territorials, diferencien humà i animal i poden tenir un art narratiu i dinàmic. Tanmateix, és amb els grups productors que es produeix la culminació del procés cognitiu que porta a la diferenciació humà-animal i on trobem un art visual complex —al centre del qual hi ha, ara, la figura humana— que constitueix un mecanisme per establir límits i una apropiació del territori menada per una gran inversió d'energia per a l'obtenció de recursos.

La territorialitat implica una ordenació de l'espai, l'establiment d'un centre i d'uns límits. Serien també grups de caçadors-recol·lectors els primers a definir límits, que no fronteres, territorials. L'emergència de la figura humana es detecta clarament en el neolític preceràmic A i B del Pròxim Orient, on es manifesta un canvi mental (diferenciació humà-animal, entre altres aspectes) que, segons Cauvin i altres autors, obre la porta a les societats neolítiques. L'autora es deté en aquest capítol —i en d'altres apartats de l'obra— a considerar les evidències de diversos jaciments, entre els quals l'espectacular conjunt monumental de Göbelki Tepe (Turquia) per il·lustrar aquest darrer aspecte. La inclusió en diversos passatges de l'obra d'estudis de cas d'arreu del món que il·lustren el que es vol transmetre enriqueix clarament un text que, en definitiva, vol ser un manual. De manera que a poc a poc, Marisa Ruiz-Gálvez ens acompanya a un espai ordenat, limitat, en què un grup projecta la seva cosmovisió moral del món a través de diversos recursos, l'art i el culte als avantpassats, entre altres; en definitiva, se situa al llindar del paisatge.

En el capítol següent, l'autora es deté en la consideració de les diferències entre grups productors mòbils i sedentaris pel que fa a la seva percepció del paisatge. Els primers es mouen en un

espai fluid, en el sentit d'obert i canviant, mentre que els segons s'ubiquen mentalment i físicament en un espai tancat, immòbil, tot i que no falten grups intermedis. Les «marques» territorials difereixen en uns i altres. L'autora pren la idea de Mircea Eliade que afirma que l'acte d'apropiació de l'espai és un acte de creació que es fa a partir de l'establiment d'un centre, que anomena *Axis Mundi*, on conflueixen cel, terra i infern. L'autora il·lustra aquesta qüestió amb diferents exemples relatius als indis navajos, la persa Pasargada, els temples hindús d'Angkor, l'Europa atlàntica... que, alhora, mostren les diferents visions i formes en què ordenen l'espai sedentaris i no sedentaris. Entre els diversos exemples, no falta el de la cultura ibèrica, per a la qual es basa en Grau Mira. D'altra banda, llocs naturals singulars i elements construïts formen part d'aquesta ordenació de l'espai i es constitueixen en representació i escenari de la identitat i del poder.

El capítol dedicat al paisatge medieval està dirigit a detectar similituds i diferències entre el món medieval i el prehistòric, però, sobretot, a posar de manifest la gran diferència que marca la cesura de c. 1000: anteriorment, un món caracteritzat per un mode de vida i una concepció del paisatge en alguns aspectes comparable a les societats que es mouen en un espai familiar i, posteriorment a aquesta data, el canvi progressiu a una visió del paisatge tancada i estàtica que, de mica en mica, donarà pas a la reflexió sobre el mateix i, en definitiva, al modern concepte de paisatge, que entranya una distància amb l'observador inexistent en les poblacions prehistòriques, i que, en conseqüència, és diferent del que anomenem «paisatge arqueològic».

Qui subscriu creu que Marisa Ruiz-Gálvez és una de les arqueòlogues més brillants i creatives de la seva generació i és per això que, tot i declarar-se propera al postprocessualisme, evita caure en els seus excessos idealistes —evidents, sobretot, en l'etapa primerenca—, tan denunciats per tants autors, i vol mostrar una visió que, com ella mateixa afirma, incorpora elements de l'arqueologia processual, com, d'altra banda, ha estat l'opció de molts autors en els darrers anys. Una visió, en definitiva, ponderada, profunda, tot i que expressada en un llenguatge planer.

No puc evitar referir-me a les paraules que dedica Fontana a Collingwood, el gran referent del postprocessualisme arqueològic i far d'un dels seus representants més conspicus, Ian Hodder: «Con Croce nos encontramos también, en cierto modo, en un terreno de experiencias vivenciales, sin causalidad propiamente dicha y sin leyes. No hay ni siquiera tiempo. No hay historia, sino tantas historias como puntos de vista. Con Collingwood (1889-1943) estamos aún cerca de

Croce. En *La idea de la historia* ataca el concepto de una causalidad histórica que no sea estrictamente individual (es decir, reducida a aclarar los móviles concretos de la acción de un hombre en un momento dado) y defiende la tesis de que no existen unos datos históricos objetivos, sino que los que tomamos por tales “los produce el propio pensamiento histórico, de tal modo que, en relación con el pensamiento histórico en su totalidad, estos hechos no son en modo alguno un punto de partida, sino un resultado o un resumen”. Collingwood, que ha realizado investigaciones arqueológicas sobre la Britania romana, pero que resulta ser un historiador muy menor [...]. Todo lo cual no le impide pontificar y soltar trivialidades como la de que la función del historiador es “re-enact the past in his own mind” —volver a la vida en su pensamiento los pensamientos de los hombres del pasado. Lo más asombroso, en el caso de Collingwood, es que se haya llegado a tomar tan en serio lo que no es más que un potaje de elementos tomados de Dilthey, los neokantianos, Croce y compañía» (Fontana 1982: 157).

S'ha de dir, en honor a la veritat, que el posicionament «collingwoodià» de Hodder s'inscriu en els inicis de la seva desconstrucció del paradigma processual (Hodder 1988: esp. 113-124), que en la seva obra posterior ha atenuat. D'altra banda, i com ja hem dit, els posicionaments inicials del postprocessualisme, molt radicals, s'han anat temperant, de manera que, tal com expressen diversos autors

(Shanks and Hodder 1994, Knapp 1996, entre altres), avui podem dir que ens trobem davant d'una fusió d'horitzons, el terreny en el qual es mou Marisa Ruiz-Gálvez amb autoritat.

Núria Rafel Fontanals

Professora jubilada
Universitat de Lleida
nrafel@historia.udl.cat

Bibliografia citada

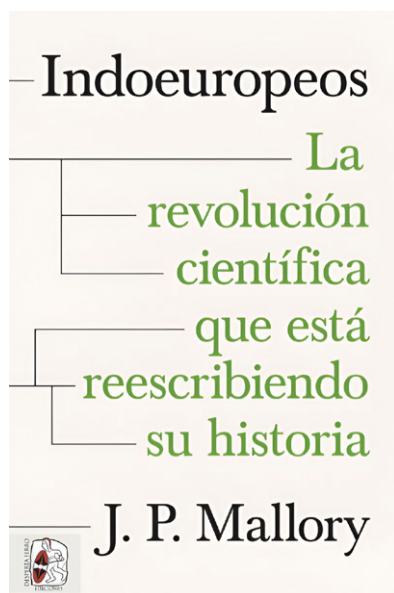
FONTANA, J. (1982). *Análisis del pasado y proyecto social*. Ed. Crítica. Barcelona.

HODDER, I. (1988). *Interpretación en Arqueología. Corrientes actuales*. Crítica Arqueología. Barcelona, 1986.

KNAPP, A.B. (1996). Archaeology Without Gravity: Postmodernism and the Past. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 3, 2: 127-157.

SHANKS, M., AND HODDER, I. A. (1994). Processual, postprocessual and interpretive archaeologies. A: HODDER, I.A., SHANKS, M., ALEXANDRI, A., BUCHLI, V., CARMAN J., LAST, J., LUCAS, G. (ed.). *Interpreting Archaeology: Finding Meaning in the Past*. Routledge. London and New York: 3-29.

Mallory, J. P. (2025). *Indoeuropeos. La revolución científica que está reescribiendo su historia*. Desperta Ferro Ediciones. Madrid. 456 pàg. ISBN: 978-84-129846-8-2.

L'any 1991 Marisa Ruiz-Gálvez i Gonzalo Ruiz-Zapatero, catedràtics de prehistòria de la Universidad Complutense de Madrid, van publicar un text intitulat "¡Cielos, los Arios atacan de nuevo!" (*Argrítica* 2: 11-14). Es tractava d'una extensa ressenya de la traducció castellana del llibre de Colin Renfrew *Archaeology and Language, The Puzzle of Indo-European Origins* (Barcelona, 1990). Allà, els dos prehistoriadors aprofitaven l'avinentsa per recordar-nos que durant els anys 70 i 80 del segle xx l'estudi de l'origen dels indoeuropeus s'havia convertit en un tema molt incòmode, fins al punt d'haver desaparegut quasi del tot dels manuals de prehistòria de l'època. Dins d'un panorama intel·lectual dominat per l'arqueologia processual, qüestions com l'origen dels indoeuropeus, les invasions kurganes, la difusió de la llengua protoindoeuropea, etc., semblaven temes propis d'altres èpoques ja superades, vinculades amb l'arqueologia historicocultural. El cert és, però, que malgrat les modes teòriques que van i venen amb més o menys fortuna i encert, l'interès al voltant de la presumpta pàtria originària (*Urheimat*) dels indoeuropeus, lluny d'haver desaparegut, sembla més viu que mai. Bona prova d'això la trobem en el llibre de James Patrick Mallory (Belfast, 1945) que aquí ens ocupa. Mallory, catedràtic emèrit de la Queen's University de Belfast, és un dels referents més destacats de les últimes dècades en l'estudi de l'origen dels pobles indoeuropeus. Així, abans d'aquest llibre, ja ha-

via publicat treballs tan destacats i influents com *In Search of the Indo-Europeans* (Londres/ Nova York, 1989), *The Origins of the Irish* (Londres/ Nova York, 2013) o *The Problem of Tocharian Origins* (Filadèlfia, 2015), entre d'altres. Alhora, també fou un dels fundadors del prestigiós *Journal of Indo-European Studies* (1973). El mateix Mallory assenyala (pàg. 256), però, que en els últims anys havia decidit abandonar aquest tema d'estudi per iniciar noves línies de recerca relacionades, entre d'altres, amb el folklore irlandès i els seus vestigis prehistòrics i protohistòrics (*In Search of the Irish Dreamtime. Archaeology and Early Irish Literature*, Londres/ Nova York, 2016).

Però, aleshores, ¿com s'explica la publicació de *The Indo-Europeans Rediscovered: How a Scientific Revolution is Rewriting their Story?* (aquest és el títol de l'edició anglesa original, publicada aquest mateix any). Mallory reconeix que les noves dades i les noves vies de recerca que han aportat els estudis paleogenètics més recents són les que han renovat el seu interès per una qüestió que pràcticament havia donat per esgotada, incapaç d'assolir respostes satisfactòries i convincentes a la famosa pregunta sobre l'origen dels indoeuropeus. És a dir, sense els darrers estudis paleogenètics, Mallory molt probablement no hauria sentit la necessitat d'escriure aquest llibre.

Indoeuropeos és un gran treball de síntesi que s'estructura al voltant de tres blocs temàtics, els quals, al seu torn, serveixen com a acurat estat de la qüestió i condueixen de manera orgànica fins a una "Reflexión final" (pàg. 347-372), en què l'autor exposa les seves conclusions sobre el tema. El primer bloc ("La preparació del escenario", pàg. 1-42) és el més breu de tots tres, i serveix com a introducció. Allà, Mallory presenta de manera concisa els conceptes clau sobre l'origen dels indoeuropeus, alhora que fa un breu estat de la qüestió. En aquest punt, l'autor no només recull les teories acadèmiques clàssiques, sinó que inclou un apartat molt curiós, on es fa ressò de les idees més estrambòtiques sorgides al marge de l'acadèmia. Un exemple d'això són les propostes del diplomàtic xilè Miguel Serrano Fernández (Santiago de Xile, 1917 – 2009). Serrano era un intel·lectual filonazi que va desenvolupar tot un seguit de teories esotèriques sobre l'origen dels indoeuropeus. En aquest sentit, es mostrava convençut que aquests constituïen una raça pura sorgida dels rajos d'un Sol Negre, i arribada a la Terra a través d'una porta astral (*Adolf Hitler, el último avatarā*, Santiago de Xile, 1984). El fet de recollir propostes com aquesta serveix per demostrar fins a quin punt l'interès pel tema central del llibre sobrepassa els estrets marges de l'acadèmia, i genera una atenció especial, sobretot en grupscles d'ideologia ultra i racista. En aquest

sentit, només cal repassar el catàleg d'editorials d'extrema dreta com Ediciones Fides per comprovar la gran quantitat de títols publicats sobre els indoeuropeus.

El segon bloc ("Las técnicas fundamentales del rastreo de la cuna", pàg. 43-251) és el més extens i dens del llibre. Allà, Mallory dedica vuit capítols monogràfics a analitzar les aportacions que les diferents disciplines (història, geografia, toponímia, paleolingüística, antropologia cultural, arqueologia, antropologia física) han fet a l'estudi de l'origen dels indoeuropeus. L'anàlisi crítica que Mallory fa de cadascuna de les aportacions realitzades per les disciplines que acabem d'esmentar és especialment lúcida i demostra els bastos coneixements de l'autor. Allà, Mallory és capaç de comentar amb solvència i valorar críticament qüestions tan diverses com l'etimologia de la hidronímia europea, les subtils gramàtiques de les llengües centum i de les llengües satem, el possible rerefons històric de la mitologia indoeuropea, les presumptes correlacions entre la cultura material prehistòrica i la història lingüística d'Europa, o les tècniques estadístiques més avançades aplicades a les mesures cranials i la seva possible relació amb la filogènia indoeuropea, entre moltes d'altres.

El tercer bloc ("El nuevo camino a seguir", pàg. 253-372), però, és el que justifica l'existència d'aquest llibre. De fet, Mallory reconeix que van ser dos articles publicats l'any 2015 a la revista *Nature* (W. Haak *et al.*, "Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe", *Nature* 522 (2015): 207-211; M. Allentoft *et al.*, "Population genomics of Bronze Age Eurasia", *Nature* 522 (2015): 167-172) els que el portaren a interessar-se de nou per la qüestió. Ambdós articles semblaven oferir nous arguments, ara basats en la paleogenètica, a favor de la vella proposta de Marija Gimbutas, que situava l'origen dels indoeuropeus en l'estepa pòntica i el vinculava amb la cultura iamna. La cultura arqueològica de iamna, de finals del calcolític i principis de l'edat del bronze (3300-2600 a.n.e.), estava formada per poblacions nòmades de la regió de l'estepa pòntica-càspera, que practicaven enterraments en fosses simples recobertes per un túmul (*kurgan*).

Ja he esmentat al principi de la ressenya l'obra de Colin Renfrew *Archaeology and Language*. Allà, l'autor plantejava la que podem considerar com l'altra gran hipòtesi sobre l'origen dels indoeuropeus, un origen que, a diferència de Gimbutas, situava a Anatòlia, i on relacionava la difusió de la llengua protoindoeuropea amb el procés de neolitització. Doncs bé, el mateix Renfrew va dictar una conferència el 30 d'octubre de 2017 a l'*Oriental Institute* de la Universitat de Chicago (ara rebatejat com a *Institute for the Study of Ancient Cultures*, per tal d'adequar-se a nous criteris

de correcció política), titulada "Marija rediviva: DNA and Indo-European Origins". Allà, Renfrew reconeixia amb honestat que els estudis paleogenètics publicats a *Nature*, lluny de donar suport a la seva hipòtesi anatòlica, semblaven confirmar a grans trets la teoria sobre l'origen pòntic dels indoeuropeus, tal com havia defensat Gimbutas des dels anys 60 del segle xx.¹ A grans trets, Mallory comparteix aquesta opinió. Tanmateix, en el darrer capítol del llibre ("Reflexión final", pàg. 347-372), l'autor fa un assaig molt interessant en què intenta reconstruir des del punt de vista historicoarqueològic de quina forma, a partir del nucli inicial de la cultura iamna, es podrien haver originat les diferents famílies lingüístiques indoeuropees (tocari, indoirani, armeni, grec, europeu septentrional, celta, itàlic, anatòlic). En aquest sentit, després de reconèixer les moltes dificultats que encara existeixen a l'hora de plantejar una reconstrucció històrica fiable, reconeix que, en realitat, la hipòtesi de l'estepa pòntica només és la hipòtesi "menys dolenta" per mirar d'explicar l'origen dels indoeuropeus. Malgrat les noves dades obtingudes des de 2015, encara queden moltíssims interrogants i dificultats per poder relacionar de manera satisfactòria les evidències genètiques i arqueològiques de pràcticament totes les famílies lingüístiques indoeuropees.

Acabo aquesta ressenya amb alguns comentaris sobre l'edició castellana de l'obra. Afortunadament, com acostuma a succeir amb els llibres de Desperta Ferro, el treball d'edició ha estat impecable. Alhora, la traducció de Diego Suárez és acurada, precisa i entenedora, tot i que potser s'ha abusat una mica massa de les Notes del Traductor, abundants i no sempre imprescindibles. També he identificat alguns errors o imprecisions. Per exemple, a la p. 4 s'afirma que el mite de la Torre de Babel apareix recollit al segon capítol del Gènesi, quan en realitat es troba a Gènesi 11. Així mateix, a la p. 15 es fa referència a la invenció de l'alfabet per part dels sumeris, quan en realitat els sumeris el que van crear va ser un sistema d'escriptura logogràfic i sil·làbic, però no alfabètic. Com que no he tingut accés a l'edició original del llibre, desconec si aquests petits errors són atribuïbles a l'autor o al traductor.

Jordi Vidal

Catedràtic d'Història Antiga
Universitat Autònoma de Barcelona
Jordi.Vidal.Palomino@uab.cat

1. La conferència està disponible en l'enllaç següent: <https://www.youtube.com/watch?v=pmv3J55bdZc&t=3435s> (darrera consulta: 28/09/2025).